

כסף זה לא הכל בחיים: ההתמודדות עם העוני דורשת לעתים בעיקר תמיכה נפשית

במקום להסתכל על העוני כבעיה כמותית של הכנסות כספיות, מחקר ייחודי ניסה לרדת לעומק הבעיה — ולאחר את המכשולים החברתיים, הכלכליים והפסיכולוגיים שמפילים קבוצות שונות לעוני ■ "כשיש יציבות תעסוקתית, אפשר להתמודד עם העוני גם כשההכנסה מצומצמת מאוד"

06:36 17.01.2022 מאת: **נתי טוקר**

"אני לא עייפה, אבל אני רק רוצה לישון. זו לא עייפות — אני פשוט לא רוצה להיות ערה, כי כשאני ערה אני רק חושבת כמה המצב קשה. הנה עכשיו הילד הלך לבית הספר, אבל אני אלך לישון. אין לי תקווה".

העדות הזאת נשמעה מפיה של אחת המרואיינות מתוך מאות משתתפים במחקר ייחודי בתחום העוני, שמנסה לחרוג אל מעבר למספרים היבשים במטרה להתחקות אחר הסיבות העמוקות יותר לעוני בישראל.

במחקר שנעשה ניסיון להבחין בין הסיבות הייחודיות לעוני בכל אחת מהקבוצות באוכלוסייה שסובלות ממנו במיוחד, במטרה לגבש דרכים ממוקדות שבהן אפשר לטפל בו. לפעמים, לפי המחקר, הכסף עצמו הוא גורם שולי יחסית בהתמודדות עם העוני, ומה שנדרש במיוחד הוא דווקא תמיכה רגשית או סיוע בהתמודדות עם בדידות.

המחקר מבוסס על תפישה חדשה שקונה אחיזה בעולם, ולפיה עוני הוא תלוי הקשר, חברה ותרבות. את המחקר בישראל, במימון הביטוח הלאומי, מובילה ד"ר עינת לביא, חוקרת במרכז הבינתחומי לחקר העוני וההדרה החברתית באוניברסיטת חיפה.

הגישה הזאת למחקר עוני היא זו שהעניקה לאסתר דופלו, אבהיג'יט בנרג'י ומייקל קרמר את פרס נובל בכלכלה ל-2019. הם הבינו שכדי לטפל בבעיה הגדולה של העוני, צריך לפרוט אותה למרכיבים קטנים יותר, ובהם המאפיינים הייחודיים של קבוצת אוכלוסייה שונות בתכלית זו מזו. כדי להתחיל לטפל בעוני העולמי צריך להבין, למשל, איך פועלת מערכת החינוך במערב קניה, ואם הקצבאות במקסיקו מסייעות לעניים או מהוות תמריץ לאבטלה.

המחקר בישראל, כנראה הגדול מסוגו שבוצע כאן, הוא מחקר תאום לשורת מחקרים שנעשים כיום בקנדה ובכל מדינות ארה"ב, על בסיס שאלון שניסחה קבוצת חוקרים מהמרכז לחקר העוני והאי-שוויון באוניברסיטאות סטנפורד ופרינסטון, והותאם לישראל. לביא השתתפה בגיבוש השאלון במחקר בארה"ב. "גופי המחקר שעושים את המחקרים האלה בארה"ב מקבלים הכרה מוסדית, מתוך הבנה שצריך יותר מידע על עוני", היא אומרת. המחקר התחיל ב-2017, וכלל ראיונות עומק עם יותר מ-320 מרואיינים מקבוצות אוכלוסייה שונות השרויים בעוני. הוא התעמק בבעיות הייחודיות בשורה של קבוצות שמאופיינות בשיעורי עוני גבוהים — חרדים, ערבים, תושבי פריפריה, עולי אתיופיה, עולי בריה"מ לשעבר, קשישים ומשפחות חד-הוריות — ובשילובים שונים של אנשים שחברים בחלק מהקבוצות האלה.

האם עוני הוא מצב אובייקטיבי?

לא קל להגדיר עוני. חלק מההגדרות מתייחסות לעוני כאל מחסור ואי-יכולת להשיג סל מוצרים בסיסי, כולל דיר; יש שמתייחסים לעוני באופן אבסולוטי — למשל, לפי אומדנים מוסכמים בכלכלות השונות (למשל, מי שמוציא פחות מ-1.9 דולרים ביום חי בעוני קיצוני); ויש גם עוני יחסי — שנקבע כאשר ההכנסה של העני נמוכה מאוד באופן יחסי לשאר חלקי האוכלוסייה.

הגדרות אחרות של עוני הן איכותיות יותר מאשר כמותיות. כך למשל, הן נשענות על דיווח של האדם עצמו לגבי השאלה אם הוא חש עני, או אם הוא סובל מאי-ביטחון תזונתי. גישות חדשות יותר, שעוסקות בעוני רב-ממדי, מביאות בחשבון שילוב של היבטים נוספים, ובהם מצב נפשי, מצב תעסוקתי והון חברתי.

ההגדרה המקובלת של עוני בהשוואות כלכליות בינלאומיות, וגם בדו"ח העוני השנתי של הביטוח הלאומי בישראל, היא ההגדרה היחסית — שלפיה עני הוא מי שהכנסתו נמוכה מ-50% מההכנסה החציונית. ב-2021, לפי האומדן שנערך בדו"ח העוני של הביטוח הלאומי, שיעור העוני עלה ל-22.7% מתושבי ישראל, לעומת 21% ב-2020 ו-21.6% ב-2019. הגדרה זו מציבה את קו העוני על הכנסה של 2,811 שקל בחודש (למי שחי לבדו), נכון ל-2020.

לא מעט ביקורת נמתחה במשך השנים על קו העוני של הביטוח הלאומי. מאחר שהוא יחסי, הוא מושפע מרמת החיים הכוללת באוכלוסייה. לדוגמה, אם ההכנסות בכלל האוכלוסייה עולות, אדם שהיה בעבר מעל קו העוני, עשוי למצוא את עצמו מתחת לקו העוני בלי שהכנסתו השתנתה, וכשהוא נתון באותו חוסר ביטחון קיומי.

נוסף על כך, מאחר שההגדרה הזאת מתייחסת רק להכנסות, היא מחמיצה את השאלה מהן ההוצאות הנדרשות כדי לחיות ברמת חיים סבירה, ואינה מביאה בחשבון את הנכסים שעשויים להיות בידי כל אדם. לדוגמה, שתי משפחות עם הכנסה זהה נמצאות במצב שונה מאוד זו מזו אם אחת מחזיקה בבעלותה את דירת המגורים והאחרת נאלצת לשכור אותה. כך או אחרת, הנטייה של הרשויות היא להסתכל על עוני במבט רוחבי, ולטפל בו גם בכלים רוחביים — כגון קצבאות רווחה או תמריצים שונים לעבודה, כמו מס הכנסה שלילי.

"קו העוני נותן לנו מספרים: תחולת העוני, שיעור העוני, מספר הנפשות או משקי הבית העניים", אומרת לביא. "כבר שנים רבות המספרים נעים סביב חמישית מכלל המשפחות ושליש מכלל הילדים. אבל אם אני היום רוצה לתכנן מדיניות מתאימה כדי לחלץ את כל האנשים האלה מהעוני, וגם לדאוג לכך שמשפחות נוספות לא יידרדרו לעוני מלכתחילה — אין לי על מה להתבסס. המספרים לא נותנים מענה בנוגע לגורמי הסיכון העיקריים שבגללם נכנסו המשפחות האלה לעוני מלכתחילה, ומהם המענים המדויקים ביותר שיש לנקוט כדי לחלץ את המשפחות מהעוני. הרי יש הבדלים בין אוכלוסיות שונות בשיעורי העוני ובחומרתו, וצריך לגבש מענים נפרדים לאוכלוסיות שונות".

למרות הביקורת על קו העוני, הוא עדיין נחוץ. "הוא משמש עוגן", אומרת לביא. "ההנחה היא שאם קובעי המדיניות ייקחו את ההמלצות בדו"ח שלנו ויטפלו בעוני באופן נקודתי בהתאם לצרכים של כל אוכלוסייה, נראה גם שינוי לטובה במדד העוני של הביטוח הלאומי".

עוני כדימוי עצמי

נקודת המוצא במחקר היא שעוני מתבטא לא רק במדדים כספיים, כמו הפער בין ההכנסות להוצאות או לצרכים הבסיסיים של האדם; העוני הוא אכן רב-ממדי, והוא קשור גם להון האנושי (למשל רמת ההשכלה וההכשרה מקצועית), להון החברתי (קשרים חברתיים ומערכת קהילתית תומכת), ואפילו ל"עוני חברתי", שהוא תיגו כפחות-ערך המלווה בתחושת בושה. העוני צריך להימדד גם בהקשרים של שוק העבודה, בהקשרים רחבים, למשל יציבות תעסוקתית — בעיקר לאור העובדה שיש יותר ויותר אנשים עובדים שחיים בעוני אף שהם עובדים למחייתם.

על אף ההתמקדות בכמה קבוצות אוכלוסייה, המחקר של לביא גילה כמה גורמי עוני משותפים לכל הקבוצות: עבודה בשכר נמוך; חובות קודמים; ותעסוקה "קשיחה", כלומר משרה שמחייבת את העובד להיצמד לשעות עבודה בלתי-גמישות, ושאינה מאפשרת לו לנהל את חייו בהתאם לצרכיו — ולכן הוא מפסיק לעבוד או מלכתחילה לא מצטרף לשוק העבודה.

"יציבות התעסוקה אינה גורם כמותי, אבל היא משפיעה על עוני", אומרת לביא. "זה קשור לרווחה נפשית וליכולת לתכנן קדימה. כשהתעסוקה קבועה ויציבה, יש יכולת התמודדות בתוך העוני גם אם ההכנסה מצומצמת מאוד".

גורם עוני נוסף שאיתרה לביא במחקר הוא קשיים רגשיים, שמהווים מחסום בדרך אל ההצטרפות לשוק העבודה. אחת המרוויחות במחקר סיפרה מדוע אינה יוצאת לעבוד: "רוב הזמן אני דואגת לכסף, אבל אי-אפשר לעבוד ככה. יש לי שתי ילדות חולות, ואף אחד לא עוזר לי. אני מטפלת בהן לבד".

מעבר לגורמים המשותפים, לביא זיהתה בקרב כל אחת מהקבוצות סיבות ייחודיות לעוני או למצוקה, ומנגד דווקא גורמים שמסייעים לקבוצה זו ויכולים לחלץ אותה מעוני. חלק מהבעיות ידועות — בחברה החרדית זוהי השכלה נמוכה שאינה מתאימה לשוק העבודה, והצורך לטפל בילדים; בקרב עולי בריה"מ לשעבר — קשיי שפה ואי-התאמה בין ההשכלה ממדינת המקור לבין הדרישות בישראל; ובחברה הערבית — אפליה על בסיס אתני. בעיות אחרות, שלא נהוג לעסוק בהם בהקשר של עוני, קשורות במעמסה רגשית ונפשית (כפי שנצפה רבות בקרב אמהות יחידניות), או מחסור בקשרים חברתיים שיגדילו את הזדמנויות התעסוקה בקרב גברים ערבים מעוטי השכלה.

עד כה, ההישגים של ישראל בטיפול בעוני אינם מרשימים. לפני שמונה שנים הוקדמה ועדת אלאולוף למלחמה בעוני, שהגישה לממשלה שורת המלצות. התקציבים אמנם גדלו, אבל חלק מההמלצות לא יושמו, והמצב לא השתפר: בעוד ב-2014 שיעור הנפשות העניות בישראל היה 22%, שיעור העוני ל-2021 לפי האומדן של הביטוח הלאומי הוא 22.7%.

טיפול נקודתי

השורה התחתונה במחקר של לביא היא שכדי להתמודד עם בעיית העוני, דרושים לא רק פתרונות רחביים — אלא בעיקר לימוד מעמיק של הסיבות לעוני בכל קבוצת אוכלוסייה וטיפול נקודתי בכל אחת מהן. כך למשל, עבור גברים חרדים שנזקקים להישאר אברכים ולא לעבוד, החוקרת ממליצה לפתח משרות חלקיות, שיאפשרו להם לשלב בין לימוד תורה לעבודה, וכן להעניק להם סבסוד למעונות לילדים בהתאם להיקף המשרה.

עבור עולי בריה"מ לשעבר, שנתקלים בקושי לעסוק במקצוע שרכשו במדינת המוצא שלהם, ממליצה החוקרת על פישוט הליכים ביורוקרטיים שסייע לקלוט אותם במשרות המתאימות להשכלתם; עבור יוצאי אתיופיה, ההמלצה היא להתמקד בהון החברתי שלהם ולסייע להם להכיר טוב יותר את התרבות הישראלית, כדי להשתלב גם בשוק העבודה;

ומעל לכל — לביא מציעה לסייע לקבוצות עניות להתמודד עם הבדידות באמצעות חיזוק החברה האזרחית והארגונים הקהילתיים.

לביא סבורה כי אם מחקר עומק כזה ייעשה אחת לכחמש שנים, אפשר יהיה לבחון את השינויים — ולגבש בהתאם מדיניות שתותאם לכל קבוצת אוכלוסייה. "ייתכן, למשל, שהמדינה צריכה לממן תמיכה פסיכולוגית לאימהות יחידניות ערביות, משום שיתברר כי תמיכה כזו תאפשר להן להתמודד בתחומים נוספים בחיים, ובכך יעלה בידן להיות אמהות טובות יותר וגם לפרנס טוב יותר", היא אומרת.

יש גם אוכלוסיות שבחורות באורח חיים שמגדיל את הסיכוי להידרדר לעוני, כך זה למשל בחברה החרדית, שאינה רוכשת מספיק השכלה מותאמת, או בקרב נשים ערביות נשואות, שנוטות שלא לצאת לעבודה.

"אני חולקת על הטענה שיש מי שבחורים בעוני. חקרתי בעבר נשים בזנות, וגם אז אמרו לי שיש נשים שרוצות להיות בזנות. השבתי למי שאמר זאת שאולי יש אחת כזאת, ואם היתה לה אפשרות — גם היא לא היתה בוחרת בזה. ברור שלחדי יש דרך חיים, אבל יש דרכים שמאפשרות לחרדי גם להיות עני פחות, למשל התמיכה החברתית הרחבה. ביותר מעשור של מחקרים על אנשים שחיים בעוני, מעולם לא נתקלתי באדם שאמר לי 'אני רוצה לחיות בעוני'. זו לא בחירה".